

En e-bog fra

ANIS

Se flere titler på www.anis.dk

Denne e-bog indeholder et digitalt vandmærk. Der er ved dit køb indlejret et digital mærke, som kan vise tilbage til dig som køber. Du skal derfor passe på, at andre personer ikke får adgang til en kopi af din fil, da du vil stå som ansvarlig.

Danske tidsånder 1940-2010

Danske tidsånder 1940-2010

Fra Hal Koch og K.E. Løgstrup
til Anders Fogh Rasmussen

Nils Gunder Hansen

Forlaget Anis
København 2013

Danske tidsånder 1940-2010
Fra Hal Koch og K.E. Løgstrup til Anders Fogh Rasmussen
Nils Gunder Hansen

© Forfatteren og Forlaget Anis, 2013
2. udgave 2013

Bogen er sat med Garamond på Religionspædagogisk Center

ISBN-13: 978-87-7457-637-2

Omslag: f09

Tekstredaktion: Maria Davidsen, Syddansk Universitet
Udgivet med støtte fra Syddansk Universitet, Det Humanistiske Fakultet og
Pastor Niels Møgelvangs Litteraturfond

Forlaget Anis
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg c
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

Indhold

Forord 7

Krig og fred 11

Breve mellem venner 12

Forstyr ikke mine cirkler! 17

Din egen bevæbnede hånd 19

Nazismen som et "europæisk oprør" 22

Myten om den fælles modstand 25

Det grå årti 29

Storbyen skal overvindes 30

Grønbech og Saxo 34

Alle i samme båd? 37

Socialdemokrater var også moralske individualister 40

H.C. Branners humanisme 42

Verden vågner op og er demokratisk 47

Hvad er demokrati? 47

Grænser for demokrati 51

Fremtidens Danmark 55

En båltale med 14 års forsinkelse 63

Kristendommen er ikke en ideologi 67

Det evige liv 67

Århundredets foredrag 70

Sekularisering uden entydigt facit 76

Ideernes krise i åndsliv og politik 81

Den tavse generation 86

Velfærdsstat og personlighed som et tokammersystem 88

Verden gik alligevel ikke under 91

Nyradikalismen 93

Hverken-eller	95
Et afgørende møde	96
Er det almene virkelig alment?	98
Formløshedens tyranni	99
Det midlertidige fællesskab	103
Attituderelativisme	107
Den store bølge kommer	111
Når selv en hereticaner kan blive marxist	113
Vi begyndte at danse	114
Da parnasset kom til provinsen	115
Tre debattører om utopi og virkelighed	117
Kernefamilien synger på sidste vers	119
Den herskende klasse	122
Det nye venstre og det gamle venstre	124
Rapport fra en kaffeklub	127
Oprør fra midten	129
Jensen, Thomsen og 1980'erne	131
Den fraktale boogie	134
Postmodernismen	136
Religionens genkomst	139
Genkristningen af de intellektuelle	141
Børnehavegenerationen	143
Mændene som det forkerte køn	144
Kulturkamp i Socialdemokratiet	146
Kampen om kundskaber	148
Det harmløse årti	150
Kære Søren	153
Anders Fogh Rasmussens værdikamp	155
Muhammedtegningerne	161
Litteratur	167
Navneregister	171

FORORD

Denne bog handler om den danske idehistorie fra 1940 til i dag. Men det er ikke en kortlægning af de filosofier og ideer, der er blevet forelæst over i universiteternes auditorier. Bogen tager ideer i en bredere betydning, som idepolitik, som praktisk virkende ideer – eller værdier for nu at bruge et begreb, der er klassisk inden for samfundsvidenskaben, men som man næsten uvægerligt må omfatte med en vis reservation, fordi det er blevet anvendt indtil trivialisering i de senere års debat om både værdikamp og særlige danske værdier.

Hvilke idealer, hvilke normer, hvilke mål har man igennem den historiske periode fra 1940 til 2010 i særlig grad påberåbt sig i Danmark? Hvad har sat sig igennem som det absolutte, den instans, som ikke kunne trumfes, og som alle måtte anerkende? Indtil den en dag pludselig fortonede sig til fordel for noget andet absolut.

Sådanne absolutter er ikke altid lige nærværende og tydelige. Det er en væsentlig del af deres autoritet, at de er halvvejs skjulte eller underforståede. De er netop det, der ikke står til debat, men bestemmer, hvad der debatteres og hvordan. Måske er de nok så meget en stemning, en atmosfære, en baggrundsstøj, som de er klare begreber.

Siger man, at man vil skrive idepolitikens eller værdibegrebernes historie, kommer man let til at postulere nogle meget sammenhængende og tydelige forløb, som jeg ikke er helt sikker på, der er belæg for. Jeg interesserer mig mere for det lettere ubestemmelige begreb tidsånd – eller rettere: tidsåndernes skiften.

Begrebet tidsånd (fra tysk: *Zeitgeist*) er uhyre kontroversielt og uhyre almindeligt på en og samme gang. Videnskabeligt og metodisk er begrebet svært at tumle, for hvad er overhovedet en tidsånd? Hvordan eksisterer den? Hvordan dokumenterer man den? Men samtidig bliver begrebet med

god ret anvendt i debatter og analyser hele tiden. Enhver kan nemlig, ikke mindst med alderen, erfare, at den måde, man *med selvfølgelighed* har tænkt over nogle ting på, kan ændre sig til noget ganske andet, der nu synes lige så selvfølgeligt. Nogle gange sker forandringen dramatisk og iøjnefaldende, f.eks. som en generations heftige reaktion på den generation, der er gået forud; andre gange sker det mere umærkeligt, måske fordi det kan tage tid før omsving og udviklinger sætter sig i sindene.

Dette sammenstød mellem det selvfølgelige og det foranderlige, selvfølgelighedens historicitet, har altid fascineret mig. Og perioden fra 1940 til i dag er en guldgrube af forskydninger, hvor der, når det går hedest til, er paradigeforskydninger med noget, der ligner femårsintervaller.

Bogen er blevet til i forlængelse af min undervisning på Syddansk Universitet, to overbygningskurser i henholdsvis foråret 2009 om perioden 1940 til 1964 og foråret 2011 om perioden 1964-2010. Grundstammen på holdene var fra Kultur og Formidling, men der var også studerende fra Dansk, Historie og Journalistik. Et par af deltagerne havde nået pensionsalderen og kunne berige diskussionerne med egne erindringer og erfaringer fra arbejds- og privatliv i perioden. Kurserne blev afsluttet med skriftlige hjemmeopgaver, hvor de studerende gik dybere ned i enkelte problemstillinger eller tilgrænsende emner.

Vi læste næsten udelukkende primærtekster. Vi gik til kilderne. De studerende skulle ikke læse bagkloge beskrivelser af den umiddelbare fortid. De skulle møde den direkte, ideelt set sanse og fornemme de fremmede tider og deres atmosfære. Med undtagelse af et enkelt lille udblik til digte af Morten Nielsen læste vi kun sagprosa: artikler, essays, kronikker, uddrag af bøger. Af praktiske grunde læste vi ikke hele bøger, men vi læste heller ikke hakkelse fra døgnets rejsestald. Den tekstlige idealnorm for kurserne var det dagsordensættende essay eller et repræsentativt uddrag fra en vigtig bog.

Det er klart, at denne fremgangsmåde hviler på en form for informeret subjektivitet. Jeg har udvalgt teksterne, og jeg er i mine valg præget af min forforståelse af perioden. En del af den har jeg selv gennemlevet, andre dele af den har jeg forsket i ved tidligere lejligheder, bl.a. i bøger om K. E. Løgstrup og Tage Skou-Hansen, og i artikler om Martin A. Hansen og andre skikkelser fra miljøet omkring tidsskriftet *Heretica*. Andre under-

visere kunne meget vel have valgt andre tekster, lagt andre snit, lavet andre vægtninger.

Bortset fra nogle få udeladelser og omrokeringer følger bogen her forelæsningerne og tekstlæsningerne fra de to kurser. Det er mit håb, at fremstillingen har et flow over sig, selv om den i sagens natur hopper fra tue til tue. Og at lange linjer, sammenhænge og kontraster vil manifestere sig, selv om det er individuelle og i visse tilfælde ret små tekster, der er fremstillingens byggesten.

I bogens titel *Danske tidsånder 1940-2010* ligger både, at tidsånden har skiftet op til flere gange i perioden, og at hovedparten af de skribenter, der gengives og diskuteres, selv er fremtrædende og eksemplariske danske (tids)åndspersoner. Men bogen er ikke tænkt som en kanon over danske åndsfigurer. Enhver læser vil hurtigt kunne finde frem til et eller flere navne, der i så fald burde have været med. Et optryk af de primærtekster, bogen analyserer, ville heller ikke være en kanon over de bedste danske essays i perioden. Det gælder for flere af "tidsånderne", at det ikke nødvendigvis er deres bedste eller vigtigste tekst, der gennemgås. Men det er den bedste, jeg har kunnet finde til at spille sin givne rolle i sammenhængen.

Lad mig også præcisere, at dette ikke er (endnu) en bog om danskernes værdier, altså de værdier som almindelige danskere i praksis bekender sig til og siger, at de lever efter. Den beskriver værdier, der er blevet artikuleret af fremtrædende debattører i det offentlige rum og som måske derigennem har haft en vis effekt på menneskers liv, ligesom debattørerne selv på deres side har været påvirket af, hvad der rørte sig omkring dem.

Jeg har ikke søgt efter tekster, der i særlig grad tematiserer det danske eller det at være dansk. Men det er åbenbart, at danske tidsåndsudtryk i nyere tid ofte bevidst eller mere underforstået tematiserer eller trækker på særlige danske forhold såsom samarbejdspolitikken, modstandskampen, velfærdsstaten eller forestillinger som "puslingelandet", "foregangslandet" m.m.

Med disse ord vil jeg lade forbeholdene hvile og åndemaneriet begynde. Jeg håber, at bogen kan medvirke til en horisontudvidelse bagud, for en af nutidens farlige illusioner er at tro, at nuet er det for alvor virkelige og dermed også det vigtige og det evige. Det er det ikke.

*Nils Gunder Hansen
Frederiksberg, marts 2013*

KRIG OG FRED

Danmark blev besat af Tyskland 9. april 1940 og var dermed kastet ud i en eksistenskrise, der ikke kun angik landets suverænitet, men også dets selvforståelse og bærende værdier. Ville det på længere sigt overhovedet eksistere som selvstændig nation? Dette kunne være enden på Danmark i tusind år.

Besættelsen var dog ikke et skæbneslag ud af det blå. Den var en naturlig konsekvens af Danmarks geopolitiske udsathed som en strategisk beliggende europæisk småstat, der var et naturligt bytte, når de europæiske stormagter røg ud i en væbnet konflikt. Danmark havde siden nederlaget i 1864 opgivet alle drømme om storhed og havde indad, i kultur og sammenhængskraft, vundet, hvad udad var blevet tabt. Landet havde med held holdt sig neutralt og skadesløst under 1. verdenskrig og havde understreget denne neutralitet gennem en afrustningspolitik. Danmark var dermed, også på grund af landets geografi, ikke i stand til at præstere et nævneværdigt forsvar over for den første stormagt, der tog sig selv til rette, og der fandt kun få træfninger sted, før Danmark kapitulerede til Tyskland 9. april om morgenen.

Der var tale om en *fredsbesættelse* i den forstand, at Danmark ikke gjorde modstand men derimod samarbejdede med besættelsesmagten, der til gengæld lod det danske samfund og politiske system bestå intakt. Dermed var sporene lagt til en værdimæssig diskussion, der skulle sætte sit præg på Danmark helt op til nutiden. Var kapitulationen og samarbejdspolitikken det rigtige at gøre? Hvordan skal man vægte mellem det rigtige i pragmatisk, overlevelsesmæssig forstand og det rigtige i moralsk forstand? Og på kortere fremadrettet sigt i situationen: Var samarbejdspolitikken overho-

vedet mulig? Ville Danmark ikke de facto blive tvunget til *enten* at give køb på sine principper og dermed sig selv *eller* afbryde samarbejdet? Og hvor meget skulle der til, før man enten måtte bryde eller acceptere at udslette sig selv?

Breve mellem venner

En brevveksling i årene 1940-42 mellem de to teologer og venner Hal Koch, som var professor i kirkehistorie, og K.E. Løgstrup, som var sognepræst på Fyn, giver den intellektuelt og holdningsmæssigt skarpest tænkelige profilering af disse dilemmaer i tiden. Og det er en meget kompliceret diskussion. Den kan ikke bare gøres op som fejhed og selviskhed over for moral og idealitet.¹

Man kan sige, at Danmark reelt ikke kunne gøre alvorlig modstand uden at forvandle hele landet til et slagtehus og dermed udlevere sig selv som blodoffer. Forsvarspolitikken i generationer forinden havde umuliggjort det. Det er dertil blevet indvendt, at hvis alle havde ageret som Danmark, ville Hitler have vundet krigen. Det kan virke som et afgørende moralsk argument. Men det er blevet modargumenteret, at det ville "alle andre" aldrig gøre, for de europæiske stormagter havde en anden selvforståelse, andre muligheder og vægtige interesser at forsvare. Det udelukkende moralske synspunkt bliver *abstrakt* i forhold til de historiske og geopolitiske omstændigheder.

En anden komplicerende omstændighed er, at det ikke altid under besættelsens første år var klart at se, hvilken type konflikt man havde med at gøre. Løgstrup er nogle gange tilbøjelig til at se det som en "gammeldags krig" mellem nationalstater, der har interesser og ære at forsvare. At det i stedet var et storstilet europæisk (og globalt) opgør mellem ideologiske og værdimæssige systemer (demokrati versus fascisme), var kun en langsomt gryende erkendelse.

Besættelsen af Danmark førte naturligt nok til en vældig opblomstring af nationale følelser og en fornemmelse af, at sammenholdet nu var langt

1. Brevvekslingen blev udgivet af historikeren Henrik S. Nissen i 1992 under titlen *Kære Hal – Kære Koste* på Gyldendal. I 2010 blev den genudgivet i en udvidet udgave med flere breve under den nye titel *Venskab og strid* med efterskrift af Ove Korsgaard på forlaget Klim.

vigtigere end de almindelige politiske, sociale og økonomiske skel i befolkningen. I dag bliver nationalfølelse betragtet som et halvvejs politisk-ideologisk og lidt suspekt begreb, men i 1940 var det nationale en langt mere selvfølgelig kategori for værdimæssig orientering.

Men selvfølgelig kunne der være forskellige opfattelser af, hvordan den skulle forvaltes. Med sine Grundtvig-forelæsninger ved Københavns Universitet havde Hal Koch en stor andel i den nationale vækkelse i 1940. I eftertiden har der været en del satirisk kritik af alsangen og algangen. Var det ikke en lidt komisk erstatning for den modstand, der ikke blev ydet?

Løgstrup er kritisk allerede, mens det står på. Han mener, at det generelt er usundt at formane ungdommen til bestemte holdninger og bestemte sindelag, når der ikke er nogen naturlig mulighed for at udleve disse holdninger. Med en henvisning til sin og Kochs fælles ungdom i KFUM, hvor der blev tordnet meget mod kønslivets fristelser over for kønsligt ret uskyldige unge, undrer han sig over, at de ikke alle siden blev horkarle! For en massiv og malplaceret påvirkning kan i trods avle sin modsætning, og man kan gennem den nationale opvejning risikere at nazificere den danske ungdom, drive den i armene på fjenden. Løgstrup er således ikke kritisk over for det nationale, fordi han ser det som beslægtet med nazismen, men fordi det er følelsesdyrkelse i et tomt rum, hvorfor man efter en tid vil søge sine muligheder andetsteds.

Hal Koch var blevet udpeget som formand for Dansk Ungdomssamarbejde (DU), der blev dannet i sommeren 1940 som et samarbejde mellem de politiske ungdomsorganisationer. Den tværpolitiske organisation var tiltænkt et nationalt vækkende arbejde, forstået som en kulturkamp mod en forventet nazificering, hvis besættelsen kom til at vare længe. Men – måske under indflydelse af Løgstrups kritik – forlader Hal Koch hurtigt den nationale patos. DU skulle ikke være upolitisk, men indpode folkestyrets ånd og agitere pågående for den demokratiske styreform.

Det drejede sig ikke om at forsvare “det danske” som et særligt kulturelt væsen, for kultur er lige så vel noget, der skiller, som noget, der samler, sagde Koch med en bemærkelsesværdig moderne analyse.² Måske havde han draget den konsekvens af Løgstrups kritik, som denne ikke selv umiddelbart drog: at den nationale følelsesdyrkelse ikke ville forblive i et tomt

2. Synspunktet indgår ikke i Kochs breve, men i artikler i *Lederbladet*, fundet og citeret af Jes Fabricius-Møller i hans bog *Hal Koch – en biografi*, 2009, s. 110-111.

rum, men kunne risikere at blive overtaget og indlemmet i stor-germansk tankegang. Koch vurderede også, at det kulturelle i national forstand kun forener på et temmelig højt abstraktionsniveau eller i ekstreme situationer. Reelt er der, som han sagde, når det kommer til kultur, meget, der skiller en bondekone fra Vestjylland og en borgerfrue fra København, for slet ikke at tale om forskellene på kristne og modstandere af kristendom, eller blot missionsfolk og grundtvigianere. *Kulturen skiller, det politiske samler*. Vi skal senere i forbindelse med Kochs efterkrigstanker om demokrati se, i hvilken forstand han opfattede det politiske som samlende og samtalende.

Paradoksalt nok er Løgstrup meget mere national end Koch i deres indbyrdes breve. Han skammer sig på Danmarks vegne over 9. april og over samarbejdspolitikken og er bange for, at man blot vil blive ved med at give indrømmelser i stedet for at sige det afgørende *nej*. Løgstrup taler meget om ære. Konflikten mellem Tyskland og Danmark ser han i billedet af en duel mellem gentlemen. Tyskland har udfordret os, og vi har ikke taget udfordringen op. Dermed har vi tabt vores ære og måske også vores nationale eksistensberettigelse. Med mindre det ikke er for sent at gøre det om ved at sige nej til tyskerne. Løgstrup er godt klar over, at en del af den danske befolkning ikke er indstillet på at sige "nej", men det danske folk er for ham ikke så meget et empirisk som et normativt begreb: Det danske folk er den bedre halvdel, dem med de sunde instinkter. Tænk hvis vi kommer uskadte ud af dette opgør? Hvordan kan vi så leve og synges? Alle store ord vil være tomme, vi vil være ramt i sjælen.

Og kan vi overhovedet holde os skadesløse gennem samarbejde? Der var i disse år en frygt for, at danskere skulle blive udskrevet til tysk krigstjeneste, at Danmark altså alligevel kom i krig men på den forkerte side. En ting er dog at komme i ulykke ved at gøre det rigtige, værre er det at komme i ulykke ved at gøre det forkerte. Løgstrup mener f.eks. ikke, at nordmænd og hollændere er i samme fare, for de bliver regnet for fjender, tyskerne kan ikke bruge dem. Måske vil det i sidste ende ikke blot have været mere rigtigt og ærefuldt at sige nej, men også billigere!

Løgstrup og Koch diskuterer indgående det rette tidspunkt for et "nej". Hvilket tysk forlangende vil overskride grænsen for det acceptable? Løgstrup skoser Koch for hans *pragmatisme*, der hele tiden synes at skubbe et "nej" lidt længere ud. Problemet ved et nej er jo, at det vil krænke selve samarbejdspolitikken *rationale*: Danmark er sluppet billigt indtil nu, men vil alt så alligevel være tabt og forgæves og vil forfærdende konse-

kvenser tårne sig op? Men det er moralsk farligt på denne måde at danse på knivens æg i beregninger og kalkulationer. Man ved instinktivt, mener Løgstrup, hvornår der skal siges nej. Den situation er forbundet med en absolutthed, man ikke kan beregne sig frem til.

Løgstrup medgiver, at konsekvenserne ved et "nej" kan blive forfærdende – danske jøder og kommunister kan blive ført til koncentrationslejre i Tyskland – men det kan aldrig blive Kochs personlige ansvar at undgå denne konsekvens. Så tilkender han sig selv for stor indflydelse og gør sig i virkeligheden til det danske folks Vorherre. Han har ikke ansvaret for den kamp mellem Gud og Satan, der udspiller sig i øjeblikket, og det er vantro og gudløshed at ville tage det ansvar. Løgstrup argumenterer udpræget *teologisk*, dels med henvisning til afgørelse og øjeblik, som er vigtige kategorier fra den eksistensteologiske tradition, dels med en skelnen mellem, hvad mennesker *kan*, og hvad Gud *må* tage ansvaret for, der synes at trække på den dialektiske teologis understregning af den absolutte forskel på Gud og menneske. Oversat til mere almindelig tale mener Løgstrup, at Koch ikke må lade sit moralske instinkt lamme ved tanken om nogle konsekvenser, han alligevel ikke kan påvirke ved ikke at følge instinktet. Situationen er af en karakter, der ligger hinsides nytteetik og beregninger.

På sin side har Koch sans for, at Løgstrup, der sidder som præst i et landsogn fjernt fra den politiske arena, også rent mentalt lever afsondret, i et abstrakt, moralsk rum, hvor han kan tænke mere på ære end på konsekvenser. Hvad er det konkret, han vil have, at Koch og DU skal gøre? Løgstrup kan vel heller ikke tillade sig at bruge store ord uden at anvise et handlingsperspektiv. Det absolutte eksisterer jo kun i handling, eller som Kochs kone Bodil på et tidspunkt sagde til en mand, der også brugte drabelige ord om, hvad der var brug for: "Hvorfor gør De det ikke selv i dag?"

Koch påpeger spydigt, at Danmark da for længst har tabt sin ære; det skete 9. april. Siden da har det kun været ydmygelse på ydmygelse, vi er med til at opretholde Tysklands krig, Løgstrups snak er som at komme til en gammel skøge og tale til hende om hendes ære. Koch havde gerne kæmpet 9. april, men nu gælder det om at gøre dagens gerning, nu gælder det en ny slægt. Han svarer dermed på en gang på både Løgstrups religiøse og æresbetonede kritik: Vi er i det æresløse, vi er i en verden, der er mærket af syndefaldet, og i denne må vi gøre dagens gerning uden tanke om at kunne fremvise retfærdighed.